

Sociologie, Sociaal-democratie en de Middenklasse (vervolg)

Van arbeiderspartij naar volkspartij

Luuk Wijmans

In 1933 barst de discussie over de middengroepen in alle hevigheid los in de nederlandse sociaal-democratie, waarbij de omvang van de steun voor het nazisme in Duitsland een grote rol speelt. De analyse van de positie van de "klasse van intellectuelen" en van de employés door Hendrik de Man, uitmondend in voorstellen die een fundamentele losmaking van de marxistische uitgangspunten impliceren, wekt weerstand op van de linker vleugel van de SDAP.

Marx revisited: Sam de Wolff

Deze weerstand wordt verwoord door *Sam de Wolff*, die tegen De Man, Bongers en Banning opponeert vanwege het feit, dat zij hoofdarbeiders als afzonderlijke klasse beschouwen. Banning had in een rapport in 1933 (1) "vijf groepen met elkaar vijandige klassenbelangen" onderscheiden: grootkapitalisten, plattelandsbevolking, industrie-arbeiders, employés en werklozen.

De Man, Bongers en Banning dienen te bedenken, aldus De Wolff, dat er slechts dan van klassen en klassebelangen sprake is, als grote maatschappelijke groeperingen in een voortdurende uitbuitingsverhouding tot elkaar staan. Groepsverschillen zijn nog geen klasseverschillen (2). Er bestaat verschil tussen wat aangeduid wordt als de "nieuwe middenstand" en de industrie-arbeiders, maar dit zijn geen verschillen, die hen tot aparte klassen stempelen. Loon- en salaristrekken zijn allen loonafhankelijk, en vormen derhalve met elkaar de arbeidersklasse. Met arbeidersklasse of proletariaat wordt in het marxistisch begrippenapparaat dus niet uitsluitend het industrieproletariaat bedoeld (3). Zo tracht

De Wolff de kritiek op het marxisme van De Man te weerleggen, die gesteld had, dat de verwerkelijking van het socialisme uitsluitend door toedoen van het industrieproletariaat een volslagen utopie gebleken was.

Met verwijzing naar het eerste deel van *Das Kapital*, waarin de directeuren, managers, opzichters etc. een speciaal soort loonarbeiders worden genoemd en door te refereren aan het gebruik van de term "kommerzielle Arbeiter" in de marxistische theorie verdedigt De Wolff de stelling, dat het proletariaat gevormd wordt door hand- én hoofdarbeiders. Echter, in hetzelfde artikel zegt De Wolff van "de nieuwe middenstand", dat deze "voor het allergrootste deel (curs. L.W.) tot het proletariaat behoort" (4). Welk klein deel der salaristrekken *niet* tot de arbeidersklasse mag worden gerekend en waarom niet, maakt De Wolff niet duidelijk!

Wat de oude middenstand betreft houdt De Wolff zich uitsluitend bezig met de boeren, aangezien voor deze groepering de marxistische vereenvoudigingsthese niet op zou gaan, zoals de stelling van burgerlijke sociologen luidt. De Wolff ontkent, dat Marx ooit bedoeld heeft, dat het kleinbedrijf door grote ondernemingen reeds onder het kapitalistisch stelsel zou worden vernietigd. Hiertoe haalt hij Marx aan, die in 1850 schreef, dat de landbouw zich voortdurend beweegt in een kringloop van concentratie en versnippering van de bodem, zolang de burgerlijke verhoudingen zelf voortbestaan. Immers, zo voegt De Wolff hieraan toe, het groot-bedrijf kan niet bestaan "zonder het dwergbedrijf van den proletariër" op het platteland (5). De kringloop acht De Wolff bevestigd door de cijfers: in 1930 was het aantal agrarische eenmansbedrijfjes en grootbedrijven na een golfbeweging weer even groot als 20 jaar daarvoor. Er is volgens De Wolff echter sprake van een kwalitatieve achteruitgang van de boeren en hij beschouwt dit als in overeenstemming met de marxistische vereenvoudigingsthese.

Ten aanzien van de politieke rol van de oude middenstand en van groeperingen, die als nieuwe middenstand plegen te worden aangeduid, verdedigt De Wolff de klassieke visie, die ook door Van der Goes werd verdedigd. De Wolff stelt, dat de crisis van de jaren dertig heeft aangetoond, dat grote technische

veranderingen op landbouwgebied mogelijk zijn, mits gepaard gaande met een vergroting van de bedrijven. De taak van de socialisten ligt in het duidelijk maken van het onvermijdelijke van dit verschijnsel aan de kleine boer. De belofte van een onafhankelijk en florissant voortbestaan van zijn bedrijf is een loze kreet. De Wolff betwijfelt of de kleine boer een bondgenoot van de arbeidersklasse kan zijn vanwege diens politieke onbetrouwbaarheid.

Over de hoofdarbeiders koestert De Wolff positievere verwachtingen. Hun klassebewustzijn is weliswaar nog slecht ontwikkeld, waardoor ze zich tegen de arbeiders kunnen opstellen, maar zij zullen zich ontwikkelen als bewust deel van de arbeidersklasse. Ook bij de industriële arbeider ging het behoren tot de arbeidersklasse "an sich" vooraf aan het behoren tot de klasse "für sich". Wanneer hij spreekt van de middelen die de sociaal-democratie moet hanteren om dit proces van politisering van de employé's te bevorderen, richt ook De Wolff zijn aandacht speciaal op de intellectuelen, "de besten onder de arbeiders des geestes". Dezen zijn slechts te winnen als er een heldere theorie van de kapitalistische maatschappij door de socialisten wordt verwoord; als niet "ons theoretisch kleed een bedellap geworden is van stukken, bij alle mogelijke burgerlijke theoretici geleend" (6). Aldus stelt De Wolff zich regelrecht tegen De Man op, die hij ook verscheidene malen bij name noemt in zijn artikel.

Pleidooien voor het verlaten van de klassenstrijd vanwege wijzigingen in de sociale structuur

In 1933 en 1934 verschijnen er meerdere publikaties, die over de betekenis van de middengroepen handelen. De Wolff blijkt binnen de sociaal-democratie met zijn analyse alleen te staan. Alle anderen die zich over het onderwerp uitlaten, ondersteunen sommige van De Man's opvattingen en pleiten voor een andere politieke strategie. Alle elementen van de marxistische polarisatie-prognose worden als achterhaald beschreven.

Ten eerste wordt naar voren gebracht, dat de intensivering van de klassenstrijd geen sociale

werkelijkheid is gebleken. *Goudriaan*, vooraanstaand econoom en lid van verscheidene SDAP-commissies, pleit voor distantie van het marxisme, vooral vanwege "zijn hallucinaties over toespitsing van den klassenstrijd" (7). De tegenstellingen verminderen; de arbeiders voelen zich "burgers van denzelfden goeden democratischen Nederlandschen staat" (8). *Bonger* werkt zijn negen jaar eerder geuite gedachten over dit punt verder uit in *Problemen der Democratie* (1934). Klassenstrijd bestaat en valt niet zomaar weg te denken, erkent hij. De klassenstrijd mag echter niet bevorderd worden. Ze is een "noodzakelijk kwaad", dat alleen positief kan worden gewaardeerd als ze leidt tot conflict-oplossing, tot "sociale vrede" (9). Dat *Bonger* klassenstrijd als marginaal beschouwt, komt vooral voort uit zijn waardering van de positie van de handarbeiders. Evenals *Goudriaan* benadrukt *Bonger* de verbeterde materiële positie van de arbeiders, waardoor klassenstrijd ter bereiking van fundamentele structuurwijzigingen niet meer noodzakelijk is.

Een ander punt, dat voortdurend naar voren wordt gebracht is de opkomst van de nieuwe middenstand, die thans als duidelijk onderscheiden van de handarbeiders wordt behandeld. *Bonger*, *Goudriaan*, *E. Boekman* en *A.W. IJzerman* (10) wijzen allen op de groei van de nieuwe middenstand en haar eigen karakter. Geen van hen behandelt deze midden-groepen nog als onderdeel van de arbeidersklasse.

Voorts wordt als argument tegen de juistheid van Marx' prognose de blijvend belangrijke positie van de zelfstandigen aangevoerd; nieuwe technische ontwikkelingen scheppen "nieuwe oude middenstanders" in de onderhouds- en reparatiesector (11).

Op grond van het niet-verdwijnen der middengroepen wordt voor een andere houding tegenover privé-eigendom gepleit. Bij de motivering hiervan zijn accentverschillen aan te wijzen.

Bonger benadrukt wederom, thans geheel in de geest van *De Man*, het intellectuelenprobleem. De verwezenlijking van het socialisme is uitgesloten, als vooraanstaande intellectuelen zich niet bij de sociaal-democratie aansluiten. Het gaat hem niet om de gehele "nieuwe middenstand", aangezien hij stelt, het nuttiger te vinden als "enige honderd-

tallen te klas juristen, economen, ingenieurs, bedrijfsleiders e.d." lid worden van de SDAP dan honderdduizend andere leden (12). Wanneer men bedrijfsleiders, managers wil aanspreken, dienen "frases over de revolutie", klassenstrijd, identificatie met handarbeiders en het houden van demonstraties achterwege te blijven. Een aantasting van de bestaande eigendomsverhoudingen kan dus geen streep punt meer zijn. De handarbeiders zijn al dermate in sociale positie gestegen, dat de hierdoor ontloken afgunst bij "het intellect" niet gevoed mag worden.

Over deze sociale jaloezie ten aanzien van arbeiders spreken ook Goudriaan en Boekman, hierbij echter niet het oog richtend op de intellectuelen, maar op de oude en nieuwe middenstand in hun geheel. Deze beide middengroepen zijn wars van elke vorm van socialisme die marxistisch georiënteerd is, zich inzet voor verdere versterking van de positie der handarbeiders en het kapitalisme als zodanig wenst te vervangen, schrijft Boekman. De vrees voor daling tot de arbeidersklasse kan de middengroepen aanzetten tot anti-proletarisme, indien de arbeiders over rechten beschikken, die de middenklassen niet bezitten.

Aan bezit van produktiemiddelen dient niet getornd te worden, tenzij deze eigendom monopolistisch van aard is. Immers, de grote massa der middengroepen is "gekant tegen het monopolistisch kapitalisme, maar niet tegen het kapitalisme, dat de vrije concurrentie toelaat". Het socialisatiestreven dient in overeenstemming gebracht te worden met de wensen der middengroepen, die slechts gemeenschappelijke banden met de arbeiders voelen "tegen het finantiekapitalisme, maar niet tegen de andere vormen van het kapitaal" (13).

Wanneer Boekman het over het "finantiekapitaal" of "geldkapitaal" heeft, voegt hij hier ter verduidelijking aan toe: "wat met een nationaal-socialistisch modewoord heet: de rente-knechtschap" (14). Uit deze formulering kan men opmaken, dat het ook Boekman er vooral om gaat fascisten en nazi's de wind uit de zeilen te nemen door niet te streven naar totale opheffing van de particuliere eigendom aan produktiemiddelen.

Goudriaan, dezelfde mening toegedaan, maakt bovendien gebruik van de redenatie, dat men het "negativisme" tegenover de vigerende sociale verhoudingen moet overwinnen, omdat de kapitalistische produktiewijze niet onvermijdelijk crises kweekt. Bij zijn pleidooi voor het verlaten van de klassenstrijd-gedachte verwijst ook Goudriaan naar de afschrikwekkende werking ervan op de middengroepen en voert hij de opkomst van het nazisme in Duitsland als voorbeeld aan: "omdat de Deutsche sociaal-democratie zich op een scherp afgebakend klassenstandpunt stelde, juist omdat zij op haar linker vleugel weerloos stond tegenover de ondermijning der communisten, juist omdat zij door haar klassenstandpunt op haar rechter vleugel geen verbinding tot stand kon brengen met de massa der Deutsche intellectuelen en de middenklassen, is het haar zelfs niet gelukt in de Deutsche publieke opinie den grondslag voor haar vrije ontwikkeling te scheppen" (15).

We kunnen hieruit de conclusie trekken, dat het in belangrijke mate de vrees voor het afglijden van de "middengroepen" naar autoritaire bewegingen is geweest, die de aanzet heeft gegeven tot de latere omvorming van de socialistische beweging tot "een volksbeweging". Deze zou de "zekerheid en orde" verschaffen waarnaar de middengroepen verlangen, zoals Boekman het formuleert (16).

Bonger doet in dit verband al voorstellen voor nieuwe partijverhoudingen. Met de opening naar de middengroepen worden *coalities* mogelijk met de "middenpartijen" (17). Hoewel Bongers hier niet expliciet verwijst naar de politieke ontwikkelingen in Duitsland, zal bij zijn pleidooi voor de vorming van een gematigd voortuitstrevend blok in sociale en politieke zin, evenzeer als bij Boekman en Goudriaan, de dreiging van fascisme en nazisme als belangrijk motief hebben gegolden.

De middenstandstheorie en koerswijziging

De zogeheten "middenstandstheorie" vat het fascisme primair op als een beweging van de bezittende klein-burgerij en de qua maatschappijbeeld met haar verbonden "nieuwe middenstand". Deze in sociaal-democratische kringen algemeen geaccepteerde theorie (18) werd heftig aangevallen door aan-

hangers van de Derde Internationale, die aanvankelijk het fascisme als de dictatuur van het monopolie-kapitaal zagen, zonder het massakarakter van de autoritaire bewegingen te verklaren. Binnen de nederlandse sociaal-democratie was de middenstandstheorie een argument om definitief af te zien van de klassenstrijdgedachte en te besluiten tot strategiewijziging (19).

Allereerst vindt dit zijn neerslag in Het Plan van de Arbeid, dat tijdens een buitengewoon congres van de SDAP en het NVV in 1935 werd aanvaard. Dit samenstel van voorstellen ter gezondmaking van de economie, door Hendrik de Man's voor België ontworpen Plan geïnspireerd, behelsde géén diepgaande aantasting van de ondernemingsgewijze produktie. Het was gericht op het scheppen of versterken van toezichts-, coördinatie- en planningsorganen. In de geschriften die het Plan van de Arbeid toelichten en motiveren, wordt veel belang gehecht aan de oude en nieuwe middenstand:

"De betekenis van het Plan voor de middengroepen is groot. Groot zullen de weerstanden zijn, die overwonnen moeten worden teneinde de middengroepen te doen beseffen, dat onze strijd, hun strijd is" (20).

Oude en nieuwe middenstand zien hun positie bedreigd en verlangen naar het verleden. "In deze mentaliteit ligt het gevaar, dat de middenstand wordt gebruikt tegen haar eigen anti-kapitalistische bedoelingen in, door bezitters-groepen, die de vernietiging van de arbeidersorganisatie in haar vaandel hebben geschreven" (21).

In het Plan van de Arbeid zélf wordt sterk de nadruk gelegd op de kracht van de georganiseerde arbeiders als belangrijke oorzaak voor het ontstaan van rechts-autoritaire stromingen (22). Het Plan dient aan de behoefte aan ordening tegemoet te komen, die "met name onder industriëlen en middenstand gevoeld wordt" (23), zo heet het in een toelichting. Aldus wordt de doelgroep uitgebreid tot ondernemers die niet tot de klein-bezitters gerekend kunnen worden. Dat valt ook af te lezen aan de aard der Planmaatregelen. Voorstellen als een doeltreffender kredietvoorziening en verlaging van vaste lasten voor ondernemers komen ook de bezitters van grote ondernemingen ten goede.

De toenemende planmatigheid zal het aantal hoofd-arbeiders doen toenemen. Voor de uitvoering van de plannen wordt het winnen van *leidinggevende intellectuelen* van grote betekenis geacht (24). Het Plan is gebaseerd op uitgangspunten, die niet meer met het beginselprogramma in overeenstemming zijn. De concentratietendens wordt als sterk verminderd beschouwd. De levensvatbaarheid van bepaalde kleine industriële ondernemingen is versterkt en kan nog meer versterkt worden, zo heet het in het Plan.

In 1937 wordt het beginselprogramma van de SDAP gewijzigd. Wezenlijk marxistische elementen als de klassenstrijdtheorie en de leer van het historisch materialisme worden geschrapt of gemitigeerd. De vergemeenschappelijking van de eigendom wordt - zonder nadere omschrijving - nog slechts geëist "voor de voornaamste voortbrengingsmiddelen".

De veranderde houding tegenover de staat komt tot uitdrukking in het aanvaarden van het leger; voor het eerst in de nederlandse geschiedenis van het socialisme wordt afstand genomen van het principiële anti-militarisme. Het is duidelijk, dat het beginselprogramma van 1937 preludeert op de omvorming van de SDAP tot Partij van de Arbeid (25).

Tijdens de oorlog vindt er een levendige discussie plaats over de vervanging van de SDAP als socialistische arbeiderspartij door een brede *volkspartij*. In illegaal uitgegeven brochures wordt gepleit voor een volkspartij op brede basis, die niet de arbeidersbelangen, maar de "volksbelangen" behartigt. De laatste resten van een staatsvijandige benadering dienen opgeruimd te worden. De constitutionele monarchie is de ideale staatsvorm. De nederlaag van de internationale sociaal-democratie tegen het fascisme wordt toegeschreven aan de onmacht om het vertrouwen te winnen van de "leidende midden-groepen" (26). Ook in andere geschriften die tijdens de bezetting zijn verspreid wordt de wens tot de oprichting van een brede volkspartij verbonden met de doorbraak naar de middengroepen (27).

Banning: van klassebegrip naar functiebegrip

Thans gaan wij nader in op de visie van een socioloog, die zijn sociologische denkbeelden over veranderingen in de klassenstructuur in hoge mate kon omzetten in concrete politieke uitgangspunten: *Willem Banning* (28). Banning zag de voornaamste betekenis van Marx in diens klassentheorie, waarin het polariteitsbegrip centraal staat. Het klassenschema van Marx is echter achterhaald, onvruchtbaar en onaanvaardbaar voor de huidige sociologen (29).

De feitelijke sociale structuur van de industriële samenlevingen is tegengesteld aan de verwachtingen, die door Marx geuit worden. Het beeld van een machtige proletarische klasse tegenover een in aantal geringe bezittende klasse blijkt veel te "simplistisch". Banning wil geen klassen meer onderscheiden, maar spreekt van acht of negen "groepen", tussen welke verhoudingen bestaan die niet adequaat beschreven kunnen worden aan de hand van dichotome marxistische concepties (30). De spanningen zijn gewijzigd. De managers zijn bijvoorbeeld, evenals de nieuwe middenstand, niet zonder meer "kapitalistisch"; tesamen met moderne produktietechnici, hogere ambtenaren en academici vormen zij één "groep", die grote verantwoordelijkheid aan weinig vrije tijd paart en onontbeerlijk is voor het *algemeen belang*. De groepen arbeiders, on-, half- of hooggeschoold, zijn intern en daarom ook in relatie tot andere groepen veranderd. Politiek, sociaal en cultureel zijn deze arbeidersgroepen tot een maatschappelijke faktor van betekenis geworden, hetgeen onder meer in het arbeidsrecht tot uitdrukking komt. Ontproletarisering en *opwaartse mobiliteit* zijn de processen, die het klassebewustzijn hebben verzwakt (31).

De wijzigingen op het terrein van de sociale ongelijkheid zijn zodanig - Banning legt hierbij de nadruk op de groei van de "nieuwe middenstand" - dat de sociaal-democratie haar positie slechts kan handhaven door haar aanhang te vergroten in groeperingen buiten de industriële arbeiders. De diepgaande sociaal-structurele wijzigingen, constateert Banning reeds in 1949, leiden tot verandering van "de zedelijke problemen van de klassen en hun verhoudingen"

(32). Klassenstrijd impliceert de aantasting van de morele grondslag van de samenleving.

Aangezien de tegenstellingen tussen bourgeoisie en proletariaat in de 19de eeuw zeer groot waren, kon de toenmalige structuur onmogelijk beschreven worden zonder het klassebegrip. In de huidige verhoudingen, echter, schiet het begrip "ethisch" tekort als basis voor theorie en praktijk (33). Voor moderne maatschappelijke problemen is het hanteren van andere begrippen derhalve noodzakelijk, zo zet Banning uiteen in een betoog, dat als kop "Van klassebegrip naar functiebegrip" draagt. Verwijzend naar *Talcott Parsons*, *Robert K. Merton* en *Ronald Freedman* belicht Banning kort het functiebegrip als gebruikt door de *structureel-funktionalist*en. Het aantrekkelijke van deze benadering blijkt voor Banning de gerichtheid op funktionele integratie te zijn, aangezien in elke ontwikkelde, gedifferentieerde maatschappij met ver doorgevoerde arbeidsverdeling funktionele en normatieve integratie noodzakelijk is; funktionele integratie wordt in een planmatig beheerste economie object van beleid (34).

Aangezien de maatschappelijke pluriformiteit toeneemt qua beroep en status, groeien ook de verschillen in waarden en normen tussen de verschillende sociale groeperingen. Normatieve integratie wordt des te belangrijker om de toch aanwezige centrale waarden in stand te houden. Het denken in termen van klassen(strijd) komt aan dit probleem van integratie niet toe; geraakt niet tot de noodzakelijke erkenning van gemeenschappelijke waarden, die samenbinden tot verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid is aanzienlijk gegroeid met de gecompliceerder geworden sociale structuur.

Het blijven denken in termen van klassen, belangen en macht wordt daarom door Banning als reactionair gekwalificeerd. Dit verantwoordelijkheidsbesef brengt Banning programmatisch ook tot uitdrukking, wanneer hij, het beginselprogramma van de PvdA van 1959 toelichtend, stelt, dat de sociaal-democratie concreet dient aan te geven welke wijzigingen in de sociaaleconomische orde zij voorstaat, los van enge belangenstrijd, los van één bepaalde maatschappelijke groepering, vanuit het oogpunt van het algemeen belang. Het algemeen belang kan strijdig zijn met

socialisatie van produktiemiddelen. Deze is niet meer urgent, omdat de overheid thans haar verantwoordelijkheid voor de bestaanszekerheid der burgers aanvaardt en in redelijke mate waarborgt. Aldus hoeven de produktieverhoudingen niet te worden gewijzigd (35).

De theorieën van Banning dragen het stempel van vele eerder hier besproken sociologen en socialisten. Allereerst is duidelijk aanwijsbaar de invloed van *Hendrik de Man*, wiens *Au delà du marxisme* Banning veelvuldig citeert, en bij welker bespreking hij verklaard had "weken gelukkig" geweest te zijn, daarbij verwijzend naar de essentie van het boek: de bevrijding van de marxistische klassetheorie (36). In positieve zin noemt Banning ook het belang van *Schmollers* en *Webers* bijdragen aan de wetenschappelijke discussie over het begrip klasse (37). Aan *Theodor Geiger* doet Banning de lof toekomen Marx' klassentheorie in het algemeen en diens vereenvoudigingsthese in het bijzonder klemmend weerlegd te hebben in zijn *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel* (38).

Bannings beschrijving van de moderne westerse maatschappij en zijn gevolgtrekkingen voor een politieke strategie zijn hier uitgebreid weergegeven, aangezien de door hem van cruciaal belang geachte ontwikkeling van toegenomen en nog steeds toenemende sociale differentiatie voortdurend onderbouwd wordt door verwijzing naar de groei van de diverse midden-groepen.

Kruijt: nieuwe sociale spanningen

Een andere socioloog, die zich kort na de oorlog met het middengroepen-vraagstuk heeft beziggehouden en dit probleem tevens in een politiek kader heeft gezet, is *J.P. Kruijt* (39). Hij constateert, dat een eeuw na de verschijning van het Communistisch Manifest sommige takken van de oude middenstand zijn achteruit gegaan, maar daarnaast nieuwe branches zijn ontstaan. Kruijt rekent in 1947 bijna 21% tot deze oude middenstand (40). Het is echter niet de oude middenstand, welke Kruijt nog als grote moeilijkheid voor de sociaal-democratie ziet, daar "de socialistische beweging nu geheel anders tegenover deze oude middenstand staat dan vroeger".

De nieuwe middenstand beschouwt hij wetenschappelijk en politiek als voornaamste probleem, zo komt naar voren in zijn inaugurele rede "Arbeiders en nieuwe middenstand". Hoewel Kruijt zelf het onderscheid tussen hand- en hoofdarbeid uiterst vaag vindt, baseert hij hierop toch de belangrijkste maatschappelijke scheidslijn.

De zo snel gegroeide nieuwe middenstand, bijna een kwart van de beroepsbevolking uitmakend, zal van grote sociale betekenis zijn, aangezien mede door haar de klassenconflicten in hun klassieke gedaante zullen verminderen. De oude spanningen tussen ondernemers en arbeiders zullen overvleugeld worden door conflicten tussen "lagere" arbeiders en "hogere" nieuwe middenstanders.

Behalve aan resterende arbeidsonlusten in hun klassieke vorm dienen aan de spanningen tussen arbeiders en nieuwe middenstanders het hoofd geboden te worden. Of deze opgelost kunnen worden zal afhankelijk zijn van de capaciteiten van de leiders, die voor het vervullen van deze pacificerende opdracht vervuld dienen te zijn "van een heilig charisma" (41).

Het vertrouwen in intellectuelen is voor Kruijt een belangrijk punt. Evenals Bonger meent hij dat "de democratie selectionistisch zal zijn, of niet zijn". Een crisis in het vertrouwen dat de massa in de leiders van staat en bedrijven heeft, dient daarom te worden voorkomen (42).

Ook Kruijt behandelt het probleem van de nieuwe middengroepen vanuit een politiek referentiekader (43). Dat de marxistische sociologie de nieuwe middenstand tot het proletariaat rekende en haar mentaliteit met de betiteling "vals bewustzijn" afdeed, is bijzonder schadelijk geweest voor het socialisme. Het is de grote "tragedie" van de arbeidersbeweging tussen de beide wereldoorlogen geweest dat zij aan de constructie van het "vals bewustzijn" heeft vastgehouden. Hierdoor zijn grote psychologische fouten gemaakt; met name in die landen, waar het nazisme heeft gezegevierd. Te weinig is rekening gehouden met de eigen mentaliteit van de nieuwe middenstander. Kruijt verwijst hierbij naar de Man's uitspraak, dat de "hoeden-proletariër" geen proletariër wilde zijn.

Kruijt gaat voorbij aan het feit, dat de sociaal-democratie wel degelijk rekening trachtte te houden met de "nieuwe middenstander", zoals wij hierboven hebben gezien. Kruijt probeert aan de hand van onder meer gegevens over wonen, onderwijs, vrije tijdsbesteding, arbeid, kerkbezoek en huwelijk te laten zien, dat arbeiders en hogere middenstanders in twee afzonderlijke werelden leven, die elkaar weinig beroeren, zonder kennis van elkaar. Deze grote sociale afstand geldt vooral de "hogere" nieuwe middenstanders en "lagere" arbeiders. Wat daar tussen ligt vertoont wel een zekere tendens tot homogeniteit, wat onder meer blijkt uit het feit, dat de PvdA veel meer hoofdarbeiders onder haar aanhang telt dan de vroegere SDAP. De erkenning van de verschillen tussen arbeiders en nieuwe middenstanders acht Kruijt essentieel met betrekking tot de recrutering van de laatsten voor de sociaal-democratische beweging.

Geen plaats voor "arbeiderisme" in de welvaartsstaat

Deze gedachte ligt ook ten grondslag aan de voorstellen die de NVV-studiecommissie doet, waarvan Kruijt in het begin van de jaren zestig voorzitter is. De probleemstelling van deze structuurcommissie wordt gevormd door de relatief lage organisatiegraad in de vakbeweging van de "middengroepen". De oplossing dient vooral gezocht te worden in een grotere erkenning van het specifieke karakter van de middengroepen, wat inhoudt dat de gerichtheid van de vakbeweging op handarbeiders moet verminderen; sfeer en klimaat worden al dermate door handarbeiders bepaald, dat de nieuwe middengroepers er zich niet thuisvoelen. Elke associatie met socialisme dient vermeden te worden (44).

Wanneer de nederlandse sociaal-democratie electoraal achteruit gaat, duikt steeds als verklaring de snelle groei van de nieuwe middengroepen op en het te "arbeideristische" profiel van de PvdA (45). Mede op gezag van de engelse verkiezings-socioloog Turner wijt de directeur van de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA, J.M. den Uijl, de achteruitgang van de sociaal-democratische partijen rond 1960 aan de expansie van de middengroepen, die zich vergelijken-derwijs minder tot deze partijen voelen aangetrokken,

vanwege hun toch nog "dogmatisch" socialistisch karakter (46).

Een studie uit 1963, die de ontideologisering van de sociaal-democratie verdere wetenschappelijke basis geeft, is van de hand van M. van de Vall, die ook aan bovengenoemd NVV-rapport had meegewerkt. *De vakbeweging in de welvaartsstaat* aanvaardt in praktische zin het welvaartskapitalisme. De *welvaartsstaat*, die zich na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld met haar grote gelijkheid ("nivellering") verschilt "ingrijpend" van de 19de eeuwse klassenmaatschappij. Van de Vall verbindt de opkomst van de nieuwe middenstand, de verburgerlijking van de arbeiders en de toegenomen welvaart met "veranderingen in het socialistische idealisme" (47). Vanwege de sociale veranderingen, die de welvaartsstaat hebben geschapen, stelt Van de Vall, is heroriëntatie een eerste vereiste.

Concluderende slotopmerkingen

Welvaartsstaat, verzorgingsstaat, *Wohlfahrtskapitalismus*, *socio-capitalism*, *affluent society* zijn begrippen, die gebruikt worden om de afnemende scherpte van de klassentegenstellingen en de grotere sociale gelijkheid tot uitdrukking te brengen. In deze termenreeks hoort ook *nivellierte Mittelstandsgesellschaft* thuis.

In deze woordcombinatie wordt een verband gelegd tussen gegroeide gelijkheid en middengroepen; een koppeling die vaak gemaakt wordt. Wanneer de contouren van de welvaartsstaat geschetst worden, wijst men op de afname van klassenonderscheid en het aanzienlijke kwantitatieve en kwalitatieve gewicht van een breed maatschappelijk midden (48).

Handhaving of uitbreiding van middengroepen wordt als teken van sociale rechtvaardigheid, als democratiserend, als legitimering van het sociale systeem beschouwd, waarmee het klassieke kapitalisme en daarmee de gerechtvaardigheid van klassenstrijd tot het verleden behoren. Dat de sociale differentiatie in de geïndustrialiseerde maatschappij continu toeneemt en de middengroepen kenmerkender zijn voor de sociale structuur dan de dichotomie van klassen volgens het al dan niet beschikken over de

produktiemiddelen, wordt reeds voor de eeuwwisseling betoogd. Niet de middengroepen worden meer en meer marginaal, zoals Marx en Engels voorspellen, maar de "onderste" en "bovenste" groeperingen.

Schmoller analyseert in 1897 de sociale structuur op een wijze, die sterk overeenkomt met die van contemporaine stratificatie-sociologen. De meerderheid van de bevolking rekent hij tot de middengroepen, waaronder beambten en conformistische, beter betaalde arbeiders. In het groeiende midden staan allen die een zekere welvaart hebben. Hij komt tot zijn stratificatiemodel door een *multi-dimensionale* benadering, waarbij bezit aan produktiemiddelen als criterium een zeer ondergeschikte rol speelt. Inkomen, status, bezit aan goederen die niet tot productie dienen, mentaliteit en andere criteria zijn bepalend voor maatschappelijke posities; het gaat vooral om levensstandaard en levensstijl, zo zou de samenvatting in moderne termen luiden. De arbeider die zich in zijn vrije tijd onafhankelijk voelt, en op zijn werk een plichtsgetrouw medewerker is, wordt aldus tot het sociale midden gerekend.

In de niet-marxistische moderne sociologie is de multi-dimensionale benadering van sociale ongelijkheid, die resulteert in een numeriek dominant complex van middengroepen, gemeengoed geworden, waarbij men ter theoretische legitimatie naar in 1921 gepubliceerd werk van Max Weber pleegt te verwijzen, hetgeen uiterst aanvechtbaar is (49).

De via de multi-dimensionale benadering gevonden sterke groei van de middengroepen werd al ruim driekwart eeuw in politieke zin gebruikt om aan te tonen, dat de gronslagen van de socialistische partijen voors waren, aangezien zij de vereenvoudigingsthese van Marx en Engels in hun programma's geïncorporeerd hadden.

Vanuit de socialistische beweging zelf werd de groei van nieuwe middengroepen en de handhaving van delen van de oude middenstand aangevoerd om het marxisme te herzien. Er bestaat een opmerkelijke continuïteit in dergelijke pleidooien qua benadering van sociale ongelijkheid en de beoogde politieke consequenties.

De conceptie van een maatschappij met een zich handhavende onafhankelijke middenstand, een explosief toenemende nieuwe middenstand en een verburgerlijkte arbeidersklasse heeft die van de klassenmaatschappij verdrongen in de nederlandse sociaal-democratie. Het afzweren van marxistische uitgangspunten geschiedde immer met verwijzing naar de middengroepen, waarvan de groei als teken van nivellering, sociale mobiliteit en democratisering wordt gezien.

Al rond 1900 wordt gepleit voor het verlaten van de vereenvoudigingsthese, mede omdat de nadruk hierop de middengroepen ervan zou afhouden een alliantie te vormen tegen het monopoliekapitaal. Het streven naar één front van industriële arbeiders en al dan niet bezittende middengroepen leidt tot een andere politieke opstelling van de sociaal-democratie. De houding ten aanzien van socialisatie van bezit, de staat en het parlement wijzigt zich. De diepgaande verandering van de sociale structuur wordt als streefpunt geschraapt.

De intellectuelen vormen een groepering, waarnaar door diverse sociologen/sociaal-democraten wordt verwezen als van cruciaal belang voor de bepaling van een politieke strategie. De sociaal-democratie moet zich ontdoen van marxistische elementen om de leidinggevende intellectuelen te winnen voor het vervullen van belangrijke taken in een zich geleidelijk hervormende maatschappij, waarin de socialisten hun oppositionele rol hebben verwisseld voor een constructieve. Hierbij worden de intellectuelen door de één wel, door de ander niet als aparte klasse beschouwd. Of de intellectuelen nu als deel van de arbeidende klasse, deel van de middengroepen of als zelfstandige klasse gekenschetst worden, voorop staat, dat aan hen een sleutelpositie wordt toegeschreven. Kennis wordt zeker door De Man en Bongers impliciet als *nieuwe produktiekracht* beschouwd. Alleen al daarom is in deze gedachtengang de tweedeling proletariaat-bourgeoisie strijdig met de sociale werkelijkheid.

De bezitsloze intellectuelen worden door sommige marxistische sociologen tot de midden- of tussenklasse gerekend of zelfs tot de heersende. Het ge-

brek aan terminologische overeenstemming binnen deze stroming moet geweten worden aan de tegenstrijdige klassenschema's die Marx hanteert. In het ene worden allen die arbeid verrichten zonder zelf produktie-middelen te bezitten tot de arbeidersklasse gerekend, dus ook de intellectuelen. In de andere conceptie zijn alleen zij, die werkzaam zijn als produktieve arbeiders in beperkte zin, proletariërs (50).

De meerduideligheid van verweven begrippen als proletariaat, produktieve arbeid en uitbuiting heeft zich voortgezet in het denken van hen, die zich op het marxisme oriënteren. Marxisten als Van der Goes en De Wolff weten dan ook niet goed raad met de plaatsing van een deel van de bezitslozen. Bij hen, die het marxisme uit de sociaal-democratie wensen te verwijderen, treffen we eveneens verschillende toepassing van begrippen met betrekking tot sociale ongelijkheid aan, hetgeen zijn oorzaak vindt in het feit, dat ook notoire "herzieners" nauwelijks los blijken te kunnen komen van het marxistisch begrippenapparaat. Wat zij wel gemeen hebben is de wens, dat de arbeidersbeweging zich tot een brede volksbeweging transformeert. Hierbij wordt door sommigen ook aan deelname van boeren en andere ondernemers gedacht, met als motivatie de vrees dat zij zich anders zullen aansluiten bij rechts-autoritaire bewegingen. De opkomst van het fascisme wordt reeds in het begin van de jaren twintig met de middengroepen in verband gebracht (51). Zelfs tijdens de crisis van de dertiger jaren benadrukken sociaal-democratische sociale wetenschappers de kracht van de georganiseerde industriële arbeiders en hun sterk gestegen sociale positie, waardoor zij tot geëmancipeerde, gelijk-berechtigde burgers geworden zijn voor wie geen klassenstrijd meer noodzakelijk is. Slechts een deel van de arbeiders behoort tot een marginale groep van "*achtergestelden*". Door de collectieve opwaartse mobiliteit van de meerderheid van de arbeiders neemt het ressentiment van de middengroepen toe. Aan de aantrekkingskracht van het fascisme op de middengroepen kan slechts een halt worden toegeroepen, wanneer de identificatie van de sociaal-democratische partij en vakbond met klassenstrijd, revolutie en internationalisme wordt tegengegaan door een ver-

gaande strategiewijziging in de richting van orde, rust, sociale harmonie en nationalisme. Het merendeel van de handarbeiders is toch dermate verburgerlijkt - waarmee bedoeld wordt "*vermiddenklast*" - dat zij daartegen geen bezwaren zal hebben. Deze strategieverandering vindt in Nederland zijn beslag in de vorm van Het Plan van de Arbeid en programmatische wijzigingen.

Voor naoorlogse sociologen in sociaal-democratische kring staat de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid op de achtergrond. Geconstateerd wordt, dat het belangenverschil tussen handarbeiders en midden-groepen kenmerkender is voor de sociale structuur. In plaats van vereenvoudiging van de sociale structuur, wordt deze getekend door een belangrijke toename van complexiteit, gepaard aan de groei van een heterogeen midden. Problemen van coördinatie en integratie worden daarom als fundamenteel gezien. Op grond hiervan kenschetst een socioloog als Banning, die de Partij van de Arbeid een sociaal-theoretisch fundament tracht te geven, het begrip-apparaat van de structureel-funktionalist als adequater dan de marxistische klasseanalyse. Zo heeft de hedendaagse sociaal-democratie de visie op sociale ongelijkheid verlaten, waarbij bezitters tegenover niet-bezitters staan, vooral op grond van het gewicht dat zij toekent aan sociale groeperingen die als middengroepen worden aangeduid.

Noten

1. Het rapport was geschreven in opdracht van de SVMV, de Socialistische Vereniging tot bevordering van de Studie van Maatschappelijke Vraagstukken.
2. S. de Wolff, *De betekenis van de middengroepen in den strijd voor het socialisme*, Amsterdam, 1934, pp. 15, 16.
3. Ibid., p. 19. De Wolff ondersteunt dit met een citaat uit Engels' *Grondstellingen van het Communisme* uit 1848: "Het proletariaat of de klasse der proletariërs is in één woord de arbeidende klasse van de 19de eeuw".
4. Ibid., p. 18.
5. De Wolff, die voor een puur klassebegrip pleit, zien we dus de bezitter van een éénmansbedrijfje "proletariër" noemen.
6. Waarschijnlijk wil hij hiermee de pseudo-afhankelijkheid van de klein-bezitter en de "feitelijke" uitbuitingsrelatie

- tussen groot- en minibedrijf tot uiting brengen.
Ibid., p. 22.
7. J. Goudriaan, *Socialisme zonder dogma's*, Haarlem, 1933, p. 121.
 8. Ibid., p. 123.
 9. W.A. Bongers, *Problemen der Democratie. Een sociologische en psychologische studie*, Amsterdam, 1934, p. 123.
 10. A.W. IJzerman, "De groei van de nieuwe middenstand". in: *De Socialistische Gids* XIX, 1934.
 11. E. Boekman, *De beteekenis van de middengroepen in den strijd voor het socialisme*, Amsterdam, 1934. Evenals het behandelde artikel van S. de Wolff (zie noot 2) was zijn stuk bedoeld voor de jaarvergadering van de Socialistische Vereniging tot bevordering van Maatschappelijke Vraagstukken. Boekman is sociograaf. Bekend is zijn *Demografie van de joden in Nederland*, Amsterdam, 1936.
 12. Bongers, zie noot 9, pp. 119, 120.
 13. Boekman, zie noot 11, p. 10.
 14. Ibid., p. 13.
 15. Goudriaan, zie noot 7, p. 98.
 16. Boekman, zie noot 11, pp. 11, 12.
 17. Bongers, zie noot 9, p. 124.
 18. Deze theorie wordt in Duitsland verwoord door Theodor Geiger. In *Die soziale Schichtung des Deutschen Volkes* (Stuttgart, 1932) besteedt Geiger veel aandacht aan de reëlatief grote ondersteuning van oude en nieuwe middenstand voor nazistische organisaties (m.n. in Kap. 3). Geiger pleit in een één jaar daarvoor gepubliceerd artikel in het sociaal-democratische orgaan *Die Arbeit (Zeitschrift für Gewerkschaftspolitik und Wirtschaftskunde, Verlagsgesellschaft des Allgemeinen Deutschen Gewerkschaftsbundes*, Berlin, 1931) voor een verlaten van de marxistische wereldbeschouwing als leer van de beweging om de groepering die hij nu eens aanduidt als "Neuproletarier", dan weer als "nieuwe middenstand" niet verder van het socialisme te vervreemden. Met name het begrip klassenstrijd moet hiertoe in een nationaal kader worden gebracht, de opvatting over het karakter van de staat dient gewijzigd te worden. Op de "bezitsmiddenstand" kan de sociaal-democratie niet steunen, aanzien volgens Geiger dat de opoffering van het socialisme zou betekenen. Dit artikel vormt het antwoord op E.W. Eschmanns eveneens in *Die Arbeit* gepubliceerde pleidooi voor een coalitie van bezitslozen en het grootste deel van de bezitters tegen het monopoliekapitaal (Zur Krise des Bürgertums, Mai 1931).
 19. Hier is echter wel de kanttekening op zijn plaats, dat ook buiten de kringen van sociaal-democraten de middenstands-

theorie verdedigd wordt. Jan Romein, de historicus die in het algemeen als marxist wordt aangeduid, beschouwt het fascisme als een *middenstandsbeweging* in zijn *De Sociale en economische grondslagen van het fascisme* (Amsterdam, 1938). Hij rekent 40% van de duitse bevolking tot de oude en nieuwe middenstand (p. 301, op grond van F. Sternberg, *Der Faschismus an der Macht*, 1935, p. 12). Romein acht dit hoge percentage geen loochening van de prognose van Marx en Engels, aangezien zij nooit voorspeld hebben, dat de middenstand zou verdwijnen. Hierbij baseert hij zich op één plaats in het Manifest, waar staat, dat "eine neue Kleinbürgerschaft, (...) zwischen dem Proletariat und der Bourgeoisie schwebt und als ergänzender Teil der bürgerlichen Gesellschaft stets von neuem sich bildet".

Zowel oude als nieuwe middenstand hebben hun feitelijke onafhankelijkheid verloren en zijn "tussen de hamer van het kapitaal en het aambeeld van de Arbeid bekneeld" (p. 302). Het hieruit voortkomend middenstands anti-kapitalisme wordt door Romein getypeerd als een vermenging van "wanbegrip, retro-grade en reformistische gedachten" (p. 309). Het fascistische kleinburgerdom is reeds lang reactionair, het grootkapitaal sinds kort. Dit is de oorzaak van het verschijnsel, dat ondanks de anti-kapitalistische belangen van de middenstandsbeweging zij haar bondgenoot in het grootkapitaal vindt. "Dat het grootkapitaal (...) de fascistische beweging bij het scheppen van de totalitaire staat meende te kunnen gebruiken - en dat ook heeft gedaan - mogen we als vaststaand aannemen" (p. 311). Het wordt uit deze formulering duidelijk, dat Romein niet het grootkapitaal primair als draagster van het fascisme ziet. Overigens gelijken Romeins woorden sterk op die van Marx in zijn *Achttiende Brumaire* bij de verklaring van de hang naar autoriteit bij de midden-groepen; zeker waar hij stelt, dat zij hun hoop richten op "een God gegeven leider" bij gebrek aan vertrouwen in de georganiseerde arbeidersbeweging.

20. C.F. Roosenschoon en G.M. Nederhorst, "Arbeiders en middengroepen", in: *Handboek voor het Plan van de Arbeid*, Amsterdam, 1936, p. 104.
21. Ibid., p. 117.
22. *Het Plan van de Arbeid, rapport van de Commissie uit NVV en SDAP*, Amsterdam, 1935, p. 201.
23. D. Barnes, "Plan en Democratie", in: *Handboek voor het Plan van de Arbeid*, 1936, p. 128.
24. Het Plan van de Arbeid, zie noot 97, p. 204.
25. Nader uitgewerkt bij W. Banning en J. Barents, *Socialis-*

- tische Documenten*, 1952, pp. 155-156 en 165-173.
26. Spectator, *Over de toekomstige positie der partij in verband met het jongste verleden*, 1942, pp. 10, 19-21. Spectator is het pseudoniem voor K. Vorrink, de latere eerste voorzitter van de PvdA.
 27. Résocidem, *Over de mogelijke ontwikkelingen van de SDAP tot brede volkspartij*, 1942; Résocidem is de schuilnaam van J.H. Scheps.
 28. W. Banning werd direkt na WO II hoogleraar in de sociologie; eerst in de kerkelijke, later ook in de wijsgerige sociologie. Banning had al meegewerkt aan de opstelling van het beginselprogram van 1937. Hij speelde een leidende rol bij de oprichting van de PvdA in 1946 en was voorzitter van de commissies, die de beginselprogramma's van 1947 en 1959 voorbereidden, die het ontideologiseringsproces haar beslag gaven.
 29. W. Banning, *Karl Marx, Leven, leer en betekenis*, Utrecht, 1962, 4e, p. 110.
 30. W. Banning, *Inleiding tot de sociale ethiek*, Den Haag, 1949; pp. 65 e.v.
W. Banning, *Moderne Maatschappijproblemen*. Tweede Bundel, Haarlem, 1958, pp. 52 e.v.
 31. W. Banning, *Moderne Maatschappijproblemen*, p. 55.
 32. W. Banning, *Inleiding tot de sociale ethiek*, pp. 64, 65.
 33. W. Banning, *Om mens en menselijkheid*, Amsterdam, p. 149 en p. 181.
 34. *Moderne Maatschappijproblemen*, p. 192.
 35. W. Banning in een toelichting op het beginselprogram van 1959; *Kompas*, pp. 34-35 en 45.
 36. Bij de bespreking van de nederlandse uitgave in *De Blijde Wereld*, 23-7-1927.
 37. *Inleiding tot de sociale ethiek*, o.m. p. 63.
 38. Zie noot 29, p. 110.
 39. J.P. Kruijt is na de oorlog jarenlang leidend redacteur geweest van het wetenschappelijk tijdschrift van de PvdA, *Socialisme en Democratie*; hij maakte deel uit van verschillende commissies in de PvdA en behoorde met zijn "vriend en collega" Banning tot de protestantse doorbraak-socialisten. Door Van Heek ("Omzien naar het sociografisch intermezzo 1925-1953"; in: *Toen en Thans*. Baarn 1978, p. 25) en J. Ellemers ("De Nederlandse sociologie en de Amsterdamse sociografie in de jaren dertig", eveneens in: *Toen en Thans*) wordt Kruijt aangeduid als "principieel socialist".
 40. J.P. Kruijt, "Sociale structuur", in: *Eerste Nederlandsche Systematisch Ingerichte Encyclopedie*, derde deel, 1947, pp. 320-333.

41. J.P. Kruijt, *Arbeiders en nieuwe middenstand*, Inaugurele rede te Utrecht, Amsterdam, 1947, p. 24.
42. Ibid., p. 21.
43. J.J.A. van Doorn stelt in *Beeld en betekenis van de nederlandse sociologie* (Utrecht, 1964), dat het probleem van de middengroepen na de oorlog "uit de ideologische sfeer" is gehaald, waarbij Kruijt als eerste het vraagstuk formeel in het academisch milieu introduceerde. Over het begrip "ideologisch" valt te twisten. Dat Kruijt's rede ideologisch genoemd moet worden, is voor weinig twijfel vatbaar, voor welke interpretatie van dat begrip men ook kiest.
44. *Het NVV en de middengroepen*, rapport van de structuurcommissie van het NVV, Amsterdam 1962. Behalve Kruijt maakten o.m. J.M. den Uyl, A.H. Kloos en M. van de Vall deel uit van de commissie.
45. Zie bijv. A. Braam, "Misnoegen der middengroepen", in: *Socialisme en Democratie*, sept. 1958.
46. J.M. den Uyl, "Om een eigentijds socialisme. Labours nederlaag", in: *Socialisme en Democratie*, dec. 1959. In dit artikel definieert Den Uyl (p. 719) de middengroeper als "ieder die ulo of een opleiding van vergelijkbare duur heeft genoten, daardoor middengroeper is geworden"
47. M. van de Vall, *De vakbeweging in de welvaartsstaat*, Meppel 1967 (63, 2^o), p. 64.
48. De sociologen die over "middenklassemaatschappij" spreken verwerpen in wezen de bruikbaarheid van het begrip klasse met betrekking tot de moderne maatschappij. Voorbeelden: Th. Marshall, *Class, Citizenship and social development*, New York, 1965 (1963).
M. Schelskey, *Gesellschaftlicher Wandel, Offene Welt*, No. 41, 1965.
J. Berting, *In het brede maatschappelijke midden*, Meppel, 1969 (1968).
49. In een recent artikel maakt R. Kreckel ("De dimensies van sociale ongelijkheid", in: *Sociologische Gids*, 1976, 6) duidelijk, dat Weber nooit een algemene sociale stratificatietheorie heeft geformuleerd.
50. Marx noemt produktieve arbeid een klasseeigenschap (zie *Bürgerkrieg in Frankreich, Adresse des Generalrats der internationalen Arbeiterassoziation*, 1871, MEW, bd. 17, p. 342). Aldus worden alleen zij die produktieve arbeid verrichten tot het proletariaat gerekend. Er wordt steeds de koppeling gemaakt tussen produktieve arbeid en meerwaarde-schepping. We treffen in het werk van Marx de definitie van produktieve arbeid in engere zin, waarbij het gaat om meerwaarde, waren scheppende, materiële arbeid.

In deze opvatting vormen "alleen" de industriële arbeiders het proletariaat (zie ook M. Mauke, *Die Klassentheorie von Marx und Engels*, Frankfurt, 1973, p. 152). De improductieven teren op het door hen geschapen surplus. Degenen die noch tot de "direkt exploiterende klassen" (*Theorien über den Mehrwert*, MEW, bd. 26.2, p. 573) der kapitalisten noch tot de industriële arbeiders behoren worden dan tot de toenemende middenklassen gerekend (ibid. p. 576). We vinden echter bij Marx ook een opvatting van het begrip produktieve arbeid die veel grotere reikwijdte heeft en derhalve tot een ander klassenschema leidt. In deze conceptie worden allen tot produktieve arbeiders gerekend die op een of andere manier tot de produktie van waren bijdragen, "van de eigenlijke handarbeider tot de manager en de ingenieur" (*Theorien über den Mehrwert I*, bd. 26, pp. 126, 127). Wanneer Marx "produktieve arbeid" in deze laatste zin gebruikt verwijst hij naar het toenemend "coöperatief karakter" van het arbeidsproces (*Das Kapital I*, MEW, bd. 23, p. 532). De voortdurende verwijzingen naar Marx in het middenklasse-debat maken gezien het gebrek aan eenduidigheid bij Marx, het debat er niet helderder op.

51. L. Salvatorelli, *Nazionalfascismo*, Turijn, 1923.
Zie voorts: S.E. Lederer, J. Marschalk, *Der Neue Mittelstand*, Tübingen, 1926.